

Charlotta Brylla

Ord med laddning

Nyckelord och slagord som termer i tysk språkvetenskap

December 2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000

Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000 finansieras med generösa bidrag från den kulturvetenskapliga donationen, som administreras av Riksbankens Jubileumsfond. I projektet deltar forskare från fem olika universitets- och högskoleorter och lika många discipliner. Projektet startade den 1 januari 2000. Den gängse förkortningen av projektnamnet är ORDAT (Det svenska **ord**förrådets utveckling från **ar**tonhundra till **tj**ugohundra).

Resultat från projektets olika delundersökningar publiceras till stor del i föreliggande rapportserie. Redaktörer för rapportserien är prof. Sven-Göran Malmgren och FD Hans Landqvist, båda verksamma vid Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet.

Skrifter som ingår i rapportserien säljs till självkostnadspris och kan rekvireras från ORDAT (att. Hans Landqvist), Institutionen för svenska språket, Göteborgs universitet, Box 200, 405 30 Göteborg.

ISSN 1650-2582

© Författaren

Produktion:
Institutionen för svenska språket
Göteborgs universitet
Box 200
SE - 405 30 GÖTEBORG

Reprocentralen, Humanisten
Göteborg

Innehållsförteckning

1.	Inledning	1
2.	Forskningsöversikt	3
2.1	Slagordsforskning	3
2.2	Nyckelordsforskning	5
3.	Teori och begreppsbildning	8
3.1	Kriterier för slagordsbegreppet	8
3.2	Kriterier för nyckelordsbegreppet	12
3.3	En alternativ modell: metodiskt tillämpbara kriterier	14
3.4	Särskiljande kriterier för nyckelord/slagord	16
3.5	Andra termer	17
3.5.1	Slogan, Losung, Parole	17
3.5.2	Leitwort, Fahnenwort, Stigmawort, Feindwort, Hochwertwort, perennierendes Schlagwort	18
3.6	Kamp om betydelse och benämning	21
4.	Avslutning	24
	Litteratur	25

1. Inledning

Ord som *nyckelord*, *slagord*, *honnörsord* används relativt flitigt i svenskt tidningsspråk.¹ De är en självklar del av det allmänna språkbruket och de flesta svenskar torde veta ungefär vad de betyder. Samtidigt är de vaga och det är svårt att ge en heltäckande definition. *Svensk ordbok* anger för *honnörsord* 'ord som uttrycker positiv värdering', för *nyckelord* 'centralt ord som anger lösning e. sammanfattar ngt väsentligt' och för *slagord*, 'kort slagkraftig språklig vändning som i förenklad form uttrycker ngt krav e.d.' Därtill kommer pragmatiska betydelsekomponenter som exempelvis att *slagord* oftast används i negativt verkande kollokationer som 'tomma *slagord*', 'bara ett *slagord*' etc.

Inom tysk språkvetenskap är *Schlagwort*, *Schlüsselwort* och liknande uttryck termer inom forskningsområdet politisk semantik, som vunnit alltmer terräng under de senaste decennierna. Dess uppgift är att beskriva det offentliga språkbruket och tyngdpunkten ligger på analysen av begrepp som på något sätt har särskild relevans och fyller en särskild funktion i den offentliga diskursen.²

Syftet med den här artikeln är att presentera och i någon mån också kritiskt granska dessa termer och deras användningsområden. Inledningsvis ges en historisk genomgång av den tyska slag- och nyckelordsforskningen. Därefter går jag in på begreppsbildning och teori.

¹ Några exempel ur Språkdatas konkordanser: "Med hjälp av **slagord**, populism, fagra löften – och en stor portion missnöje med en socialdemokrati i otakt med verkligheten – lyckades vänsterpartiet charma en stor del av en alltmer lättrollig väljarkår och vinna en rekordframgång i årets val." (DN 980927); "Meningslösa **slagord** som bra bostäder till alla blev i själva verket bra bostäder till vissa, betalda av alla." (GP 980412); "Ökad tillväxt kommer att bli **honnörsord** för en socialdemokratisk regering." (SVD 980922); "Med **honnörsord** som kvalitetssäkrar ryggen ska skolan se till att de blir nöjda med produkten, skolan." (DN 980917); "Ansvar har blivit ett **nyckelord** i den tyska valdebatten.» (GP 980419.)

² Jag använder mig av det diskursbegrepp som Dietrich Busse och Wolfgang Teubert introducerar i Busse/Teubert (1994). Med *diskurs* avses en textkorpus (också virtuella sådana) som utmärks av ett tematiskt-semantiskt sammanhang, där även intertextuella hänvisningar räknas in och som kan avgränsas med hjälp av rums-/tids- eller kommunikationstypskategorier.

Förutom att stipulera allmänna kriterier för ovan nämnda termer, försöker jag också peka på särskiljande drag. I anslutning härtill berörs även existerande subkategorier och andra viktiga företeelser inom politisk semantik.

Eftersom motsvarande terminologi oftast saknas på svenska, har jag valt att behålla de tyska termerna utom vid de uttryck där det finns svenska ekvivalenter som exempelvis *slagord* och *nyckelord*. Vid sistnämnda begrepp kan bruket emellertid vackla beroende på kontexten. Så gott som alla exempel är tyska, då artikeln baseras på tysk forskning.

2. Forskningsöversikt

I Tyskland har slag- och nyckelordsforskningen en tämligen lång tradition. Från det förra sekelskiftet och fram till idag föreligger åtskilliga undersökningar av tyskt ordförråd med hjälp av dessa begrepp. Längre verkade det vara uteslutande ett tyskt fenomen och Raymond Williams *Keywords. A Vocabulary of Culture and Society* från 1970-talet framstod som det stora undantaget. Nu kan man emellertid konstatera ett uppsving för liknande studier i Williams efterföljd inom forskningsområdet ”cultural studies”. Här kan nämnas Martin Jays *Cultural Semantics. Keywords of our Time* från 1998 och Anna Wierzbickas *Understanding Cultures through Their Key Words* från 1997.

2.1 Slagordsforskning

Intresset för *slagord* i Tyskland tog fart genom Richard M. Meyers samling *Vierhundert Schlagworte* som utkom 1900.³ Under de närmaste åren publicerades flera alfabetiskt ordnade listor med slagord i *Zeitschrift für deutsche Wortforschung*. Teoretiska ställningstaganden saknas i princip helt och förtjänsten består i materialsamlingen. Stor vikt läggs vid respektive slagords förstabelägg.

En första systematiserad undersökning av slagord kom 1906 i och med Otto Ladendorfs *Historisches Schlagwörterbuch*. Förutom en systematiserad presentation av orden, försöker Ladendorf också göra en begreppsbestämning, där han bland annat konstaterar att dessa ord är särskilt emotionella, fordrar ställningstagande samt är iögonfallande på något sätt (Ladendorf 1906:VII). Orden är ordnade alfabetiskt och utförligt presenterade vad gäller tillkomstort och -tidpunkt, varianter och livslängd, geografisk spridning, form och känsloladdning. Ladendorf har utöver detta delat upp sina ca 660 uppslagsord i under-

³ Min översikt över slagordsforskningens historia bygger på framställningar av Fritz Hermanns (1994:7ff) och Hans-Joachim Diekmannshenke (1994:8ff).

grupper, dvs. varje ord klassificeras som exempelvis *Scherzwort*, *Spottwort*, *soziales Schlagwort*, *Schreckwort*, *politisches Fahnenwort* etc. Fritz Hermanns påpekar att Ladendorf därmed undviker problemet med slagordets polysema karaktär på ett elegant sätt och att han skapar en uppsättning metakategorier som har relevans än idag (Hermanns 1994:9).

Den kritik som riktats mot Ladendorfs samling av bland andra Kaempfert (1990:1203) innebär att Ladendorf sammanblandat *Modewörter* och *Schlagwörter* på ett olyckligt sätt (se nedan). Det första försöket att undersöka och klassificera en särskild epoks slagord kom 1908 i och med Friedrich Lepps skrift *Schlagwörter des Reformationszeitalters*. Eftersom Meyers ovannämnda samling listade slagord endast från och med 1770, var Lepps studie, som alltså sträcker sig tillbaka till reformationstiden, värdefull ur materialsynpunkt. Dock saknas i likhet med vad som är fallet i samtida undersökningar en teoretisk utgångspunkt och Hans-Joachim Diekmannshenke (1994:10), som själv arbetat med reformationen, menar att även här presenteras *Mode- und Schimpfwörter* vid sidan av slagorden och inte sällan på de senares bekostnad.

Efter första världskriget slumrar slagordsforskningen in, men efter 1945 väcks åter intresset för ordstudier. Den politiska aspekten hos slagorden står nu i förgrunden och flera undersökningar av Tredje rikets språkbruk utkommer. Här kan nämnas tre verk: artikelsamlingen *Aus dem Wörterbuch des Unmenschen* (Sternberger/Storz/Süskind 1957)⁴, *LTI*⁵ (Klemperer 1947) och *Vom "Abstammungsnachweis" zum "Zuchtwort". Vokubular des Nationalsozialismus* (Berning 1964). Intressant ut metodologisk synpunkt är Klemperers *LTI*. I de tidiga slagordssamlingarna uppmärksammas etymologi, första belegg, betydelse och livslängd. Trots att man kommenterar ordens emotionella karaktär nämns emellertid inget om deras funktion och verkan. Klemperer bryr sig däremot inte om ordens äldsta belegg utan analyserar deras politiska funktion (Diekmannshenke 1994:10ff). Denna funktionella syn är enligt min mening helt dominerande inom den politiska semantiken, där den moderna slagordsforskningen återfinns.

Efter andra världskriget märks också en förskjutning mot ett teoretiskt perspektiv. En strid ström av publikationer har utkommit, som antingen explicit behandlar slagord eller där dessa ingår på något sätt. Här kan man urskilja två grupper: I den första gruppen rör det sig om

⁴ Enskilda artiklar publicerades från och med november 1945 i tidskriften *Die Wandlung*.

⁵ *LTI* = *Lingua Tertii Imperii*, min anm.

olika typer av lexikon eller empiriska studier med inledande metod- och teorikapitel, där definition och urvalskriterier avhandlas, exempelvis *Schlagworte des jungen Deutschlands* (Wülfing 1982), *Kenn- und Schlagwörter des Liberalismus, Konservatismus, Sozialismus, Nationalismus, Rassismus, und Nationalsozialismus* (Straßner 1987), *Brisante Wörter von Agitation bis Zeitgeist. Ein Lexikon zum öffentlichen Sprachgebrauch* (Strauß/Haß/Harras 1989), *Die Schlagwörter der Radikalen der Reformationszeit* (Diekmannshenke 1994), *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauches in der Bundesrepublik Deutschland* (Stötzel/Wengeler 1995, se även nedan).⁶ Den andra gruppen är rena teoriframställningar och här bör framhållas Walther Dieckmanns standardverk från 1969 *Sprache in der Politik. Eine Einführung in die Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*. En liknande klassiker från det forna DDR är Rainer Freitag's *Linguistische Untersuchungen zum Wesen des politischen Schlagwortes* (1973). Ytterligare ett par publikationer från senare tid kan nämnas: *Schlüssel-, Schlag- und Fahnenwörter. Zu Begrifflichkeit und Theorie der lexikalischen "politischen Semantik"* (Hermanns 1994), *Zur Semantik des politischen Schlagworts (und anderer Wörter)* (Ickler 1990), *Das Schlagwörterbuch* (Kaempfert 1990).

2.2 Nyckelordsforskning

Nyckelord är en yngre företeelse än slagorden i ordförrådsforskningen (se vidare Brylla 1999). Till skillnad mot slagordsforskningen börjar nyckelordstraditionen med teoretiska framställningar och de empiriska studierna kommer först senare. Den tyske språkvetaren Wolf-Andreas Liebert menar att nyckelordstermen inom språkvetenskapen bygger på ett koncept skapat av engelsmannen J. R. Firth, trots att denne inte använder själva termen *key word* (Liebert 1994:6ff.).⁷ Firth utvecklade på 1930-talet en situationsrelaterad semantik, där kontextens centrala roll för betydelsen starkt betonas. I detta sammanhang reflekterar han över förekomsten i olika kontexter av det han kallar *focal words* och *pivotal words* (Firth 1957). Trots att Firth inte inför termen *key word*

⁶ Jag har valt att exemplifiera med några av de nyare verken. Här bör dock påpekas att även 1960- och 1970-talen rymmer liknande undersökningar.

⁷ När det gäller nyckelorden utgår jag till stor del från en forskningsrapport av Wolf-Andreas Liebert (1994), där han diskuterar definition och tillämpning av termen ur ett diakront perspektiv.

i sin teori, är hans resonemang viktigt för den senare begreppsdiskussionen.

En annan viktig bidragsgivare i teoribildningen kring nyckelord är den franske lexikologen och lexikografen Georges Matoré. På 1950-talet presenterade han en modell för hur den diakrona utvecklingen hos ett ordförråd kan beskrivas med hjälp av nyckelord (Matoré 1953). Matoré utgår inte från ett nutida iakttagarperspektiv utan vill fastställa hur ett antal nyckelord, som förekommer inom en viss tidskontext, användes av språkbrukarna i den dåtida debatten, inom det då rådande språksystemet.

Den engelske semantikern Stephen Ullmann (1962) utgår från Matorés definition av nyckelord men kompletterar med Firths situationkontext. Hos Ullmann är emellertid perspektivet delvis ett annat. För de båda föregångarna var ordets betydelse för de kommunicerande det centrala, dvs. nyckelordens roll i den analyserade diskursen. Ullmann däremot ser orden ur iakttagarens synvinkel; orden blir därmed snarare en hermeneutisk konstruktion, som kan hjälpa iakttagaren att förstå en viss kommunikationsprocess, en viss kultur eller en viss epok. Dessa *key words* är ett verktyg för iakttagaren att låsa upp något för honom/henne fördolt, en väg till förståelse.

Den första materialsamlingen av nyckelord tillkommer på 1960-talet. Projektet *Europäische Schlüsselwörter* utförde omfattande komparativa språkstudier, som resulterade i tre band, vilka utkom mellan 1963 och 1967. Teoretiskt innebär studien inte något nytt för begreppsdiskussionen. I empiriskt avseende är undersökningen emellertid mycket värdefull, eftersom den inte bara definierar nyckelordsbegreppet utan även tillämpar det. Projektet är ett försök att beskriva likheter och skillnader mellan olika kulturer genom semantiska studier av några kulturella nyckelord. Man utgår härvidlag från hypotesen att världsbilden hos en språkgemenskap är starkt präglad av modersmålet.⁸ Språken utgör i sig en särskild världsåskådning och använder sig av särskilda kännetecken för att bygga upp sin språkliga verklighet. De språk som undersöks är tyska, engelska, franska, italienska, spanska.

Som metod tillämpas ett lexikologiskt förfarande med en diakron semantisk analys av källtexter samt av etymologiska ordböcker. Betydelseförändringen hos de utvalda nyckelorden sätts därefter i samband med den politiskt-sociala utvecklingen.

⁸ En av utgivarna, Leo Weisgerber, var anhängare av Sapir/Whorf-hypotesen som går ut på att modersmålet styr människans sätt att se på verkligheten. Se exempelvis Weisgerber, *Die sprachliche Gestaltung der Welt* (1962).

Enligt Liebert (1994:6) uppstår efter Schmidt-Hidding ett glapp i tillämpning och diskussion av nyckelord inom den lingvistiska traditionen. På 1970- och 1980-talen appliceras snarare ett icke-lingvistiskt koncept med rötter i disciplinerna historia och sociologi som exempelvis i standardverket *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (Brunner, Conze & Koselleck 1972ff.). Med tanke på att forskningen kring den politiska semantiken tog fart under den här tidsperioden i och med Dieckmanns introduktion 1969, är det troligt att nyckelordstermen i lexikonforskningen fick stå tillbaka till förmån för det mer traditionella slagordsbegreppet.

På 1990-talet kan man emellertid konstatera ett uppsving för det lingvistiska konceptet nyckelord. Detta gäller framför allt lexikologiska undersökningar av politisk vokabulär i Tyskland och de studier inom ramen för ”cultural studies” som nämndes ovan. Samtidigt är de undersökningar som uteslutande använder sig av nyckelordbegreppet få. Här kan nämnas det omfattande verket *Wörter-Buch. Schlüsselwörter der Wendezeit* (Herberg, Steffens & Tellenbach 1997), som belyser den språkliga förändringen i samband med murens fall och DDR:s sammanbrott återspeglad i nyckelord. Till grund för undersökningen ligger en korpus på 3,5 miljoner ord.

Istället utkommer ett antal publikationer där både slagord och nyckelord (samt även andra begrepp) används för att beskriva ordförrådet. 1995 kom t.ex. samlingsvolymen *Kontroverse Begriffe*, vilken är utgiven av en forskargrupp i Düsseldorf under ledning av professor Georg Stötzel, som gjort flera liknande undersökningar (se t.ex. Böke 1996a, Liedke 1991).

3. Teori och begreppsbildning

I det följande skall jag med utgångspunkt i ovan anförd litteratur försöka stipulera ett antal kriterier som kan sägas gälla för slagord och nyckelord. Därefter går jag in på de subkategorier som framför allt är knutna till slagordsbegreppet.

Slagord och nyckelord tycks förfoga över ett mängd gemensamma egenskaper, men man kan också finna komponenter som bara verkar vara kännetecknande för respektive enskilt begrepp. Jag återkommer till dessa särskiljande drag efter en genomgång av slagords- och nyckelordskonceptet var för sig.

3.1 Kriterier för slagordsbegreppet

Som ovan nämnts är Ladendorf (1906:VII) den förste som försöker sig på en begreppsbestämning. Han skriver att det rör sig om ord och vändningar

denen sowohl eine *prägnante Form* wie auch ein *gesteigerter Gefühlswert* eigentümlich ist, insofern sie nämlich entweder einen bestimmten Standpunkt für oder wider ein Streben, eine Einrichtung, ein Geschehnis nachdrücklich betonen oder doch wenigstens gewisse Untertöne des Scherzes, der Satire, des Hohnes und dergleichen deutlich mit einklingen lassen. (kursivering i originalet).

Han är således väl medveten om slagordens affektiva karaktär och menar även att de karakteriseras av en på något sätt utmärkande form, vilket modern forskning också antyder. Om man tittar på urvalet hos Ladendorf får man emellertid känslan av att han menar att det rör sig om exotiska, iögonenfallande ord, vilket knappast kan sägas vara en konstituerande egenskap. Viktigare är att han tar upp aspekten pro eller contra en ståndpunkt. Detta är ett typiskt drag hos slagorden, inte minst när det gäller *Fahnenwörter* och *Stigmawörter* (se nedan). Användningen av vissa slagord visar tydligt var språkbrukaren står, de avslöjar hans/hennes grupp- eller partitillhörighet. Vidare kan Ladendorfs påstående att slagorden även har skämtsamma, satiriska eller

hånfulla undertoner enligt min mening inte sägas ha någon större relevans.

Man kan konstatera att Ladendorf trots allt diskuterar relativt många av de kriterier som idag tillmäts betydelse i slagordsforskningen. I förordet poängterar han även att slagorden befinner sig på en hög bildningsnivå (a.a., X); han konstaterar att politik, litteratur och konst är de områden, inom vilka slagorden oftast förekommer (a.a., XIII); att det ofta rör sig om nya ord eller nya betydelser (a.a., X); att orden ofta reproduceras i form av avledningar eller sammansättningar (a.a., XI). Det är anmärkningsvärt att modern forskning inte i högre grad refererar till detta utan endast lovordar det empiriska materialet. Däremot lyckas han inte reda ut, hur man kan skilja mellan *Schlagwort* och *Modewort*, och jag ansluter mig till de forskare som hävdar att materialsamlingen är en godtycklig blandning av båda sorterna (se t.ex. Kaempfert 1990:1203). Hans indelning i ett antal undergrupper, med vilka han beskriver varje uppslagsord, är intressant ur begrepps-synpunkt, men valet av term vid respektive slagord tycks åtminstone för en nutida läsare helt godtycklig.⁹

Modern slagordsforskning kännetecknas av två fenomen: slagordens funktion är det centrala och i regel undviker man rena definitioner utan försöker istället stipulera vad som utmärker slagorden. Här tillämpas morfologiska, semantiska och pragmatiska kriterier, men tonvikten ligger helt klart på det pragmatiska. Fritz Hermanns (1994:6) menar lite tillspetsat: "Schlagwort läßt sich nur pragmatisch definieren."

Termen *slagord* hör framför allt hemma inom forskningsområdet politisk semantik, där begreppet har en dominerande roll. Här räknas, som nämnts, Walther Dieckmanns *Sprache in der Politik* som ett standardverk. Dieckmann (1969:102) menar att det alltid är tillämpningen som avgör om ett ord blir slagord: "Ein Wort *ist* nicht Schlagwort, sondern wird als Schlagwort gebraucht." (kursivering i original). Det betyder att slagorden inte har några systemimmanenta egenskaper, de är alltid en del av "parole" och inte av "langue". Den enda möjligheten att definiera slagord enligt Dieckmann (a.a., 102) är att undersöka deras funktion i det offentliga språkbruket. Slagorden är till

⁹ Några av Ladendorfs subkategorier med exempel ur hans *Historisches Schlagwörterbuch* är: politisches Stichwort (*Agitator*), politisches Fahnenwort (*Agrarier*), politisches Losungswort (*Altdeutschland*), soziales Schlagwort (*arbeitende Klassen*), Scheltwort (*Aristokrat*), Schlagwortwendung (*Aufgehen in Deutschland*), Kampfwort (*Bildungsphilister*), Losung (*Blaue Blume*), Parole (*christlich-sozial*), Stichwort (*christlicher Staat*), Fahnenwort (*Deutschland, Deutschland, über alles [sic!]*), Scheltwort (*Drohnen*, vilket sedermera förvandlades till ett sozialpolitisches Schlagwort).

för att påverka och om möjligt förändra rådande opinion. Detta förutsätter således en offentlig diskurs samt en ambition hos talaren/skribenten att påverka denna.¹⁰ Därmed kan man göra en avgränsning gentemot *Modewörter*, som visserligen är en del av den offentliga diskursen, men som generellt inte har slagordens persuasiva egenskap.

Inte heller har modeorden det programmatiska innehåll som är ett annat viktigt kännetecken hos slagorden. På ett förtätaat sätt kan slagorden rymma en hel ideologi. De gör det relativa absolut, förvandlar vaghet och generaliseringar till skenbar klarhet, reducerar det komplicerade till något typiskt, överskådligt: Det abstrakta blir konkret och det politiska språket förses med emotionella övertoner (Dieckmann 1969:103). Dessa egenskaper gör slagorden till lysande signaler i ordflödet och därför kan de också uppträda ensamma på plakat eller i talkörer. Kontexten utgörs snarare av vem som använder dem.

Vidare har slagorden en appellerande, retorisk funktion. Detta illustreras väl i ordbildningen, där flera betydelsekomponenter blir uppenbara. Slagorden är ett verktyg i en strid, man ”slåss” med orden. Men de är också ”slående” i betydelsen ’träffande’, man ”slår huvudet på spiken”.

Av slagordets programmatiska och retoriska egenskaper följer också att de fyller en viktig affirmativ funktion som identifikation för ett parti eller en grupp i och med genereringen av kommunikativ konsensus, något som redan Ladendorf såg (jfr även Diekmannshenke 1994:14). Åhörarna/läsarna tvingas till ett ställningstagande för eller emot, vilket i sin tur skapar grupptillhörighet. Tillsammans med den affektiva komponenten bidrar denna solidariseringseffekt till uppkomsten av *Fahnenwörter* och *Stigmawörter* (se nedan). En förutsättning för slagordens expressiva och persuasiva funktion är naturligtvis en aktiv reception inom den offentliga diskursen. Slagordens status konstitueras i samspel med åhörare/läsare (Diekmannshenke 1994:17). Detta är en förutsättning för tillämpning av slagord. Deras affektiva och programmatiska karaktär skapar möjlighet för både sympati eller antipati. Häri ligger slagordets laddning.

Slagorden är bundna till en viss tid och de har en relativt kort livslängd. Antingen försvinner orden helt eller också förlorar de sin slagordsstatus. Under sin ”karriär” används de frekvent och Diekmannshenke (1994:18) talar till och med om ”Wiederholungszwang”. Här måste man naturligtvis beakta den relativa frekvensen, det är i förhållande till ord med samma struktur (oftast abstrakta substantiv,

¹⁰ Detta medför enligt Dieckmann att slagord inte funnits i alla tider och i alla samhällen, utan bara där offentlig debatt och politiska tal varit en del av samhället.

adjektiv eller verb) som de används flitigt (om relativ frekvens, se nedan). Dock ska man inte överskatta denna egenskap. På grund av slagordens signalvärde är frekvensen sällan är så hög som vi förleds att tro.¹¹ Därutöver finns det slagord som inte verkar förlora sin slagordstatus, ett slags permanenta slagord. Som exempel kan här nämnas *demokrati, frihet, solidaritet* etc. De benämns *Hochwertwörter* (Hermanns) och *perennierende Schlagwörter* (Kaempfert), men frågan är om det inte skulle vara bättre att klassificera dem som nyckelord, speciellt som kort livslängd tycks utgöra ett kriterium för slagord. Till detta återkommer jag nedan.

Slagordens förmåga att vara signaler i texten eller talet har med deras pregnanta och ”fastetsande” form att göra, något som även Ladendorf konstaterar, även om han därmed snarare tycks mena ”exotiska” ord. Man har kunnat konstatera (Freitag 1973:127) att bara vissa ordformer fungerar som slagord. Om man ersatt slagordet med en synonym eller omskrivning, har detta inte alls haft samma effekt. Vad exakt det är i slagordens form som gör dem till signaler är emellertid inte utrett. Det verkar också vara svårt, för att inte säga omöjligt, att förutsäga ett slagord.

De flesta författare är överens om att uttrycket *slagord* är pejorativt konnoterat i allmänspråket.¹² Vissa forskare vill därför undvika termen i sina undersökningar (jfr Böke 1996a), medan exempelvis Dieckmann (1969:101) menar att man istället måste neutralisera denna beledsagande konnotation. Dock frågar sig exempelvis Hermanns (1994:20f) om slagordstermen har någon framtid inom politisk semantik. Jag återkommer till detta problem nedan, i diskussionen om slagordens subkategorier.

Sammanfattningsvis konstitueras slagorden av följande egenskaper. De

- ingår i det offentliga språkbruket,
- kondenserar program,
- är emotionellt laddade,
- är ett verktyg i det agitatoriska talet, appellerande, persuasiva,

¹¹ ”Wenn wir einmal – im Hinblick auf den Gebrauch des Schlagwortes – eine frequentative Analyse erarbeiten, wären wir allerdings überrascht, wie wenig dieses oder jenes Schlagwort eigentlich gebraucht wird, ohne daß es damit aufhört, Schlagwort zu sein.” (Freitag 1973:133)

¹² Kaempfert (1990:1200) anför att det standardspråkliga uttryck som ligger till grund för den lingvistiska termen *Schlagwort* i Tyskland är i bruk med dagens betydelse sedan mitten av 1800-talet.

- har en hög temporär användningsfrekvens,
- ger uttryck för en viss (partitillhörande) ståndpunkt av värderande karaktär,
- skapar en solidariseringseffekt,
- är semantiskt obestämbara (trots skenbar klarhet),
- har en pregnant form.

3.2 Kriterier för nyckelordsbegreppet.

Nyckelorden är centrala begrepp som på något sätt står i fokus. Firth talade om *focal* resp. *pivotal* words (se ovan). Med komponenten *focal* avses olika linjer eller strålar som sammanträffar i en punkt, bildligt eller konkret, således ett slags brännpunktsord, där kommunikationsaktiviteterna sammanstrålar och blir lexikala brännpunkter i kommunikationsprocessen. Det andra begreppet bottnar i betydelsen av *pivot*, dvs. ett centrum eller en medelpunkt, kring vilket allt kretsar (ty. *Drehpunkt*), dvs. ord som är medelpunkt i kommunikationen. Här ligger tonvikten på ordets betydelse hos språkbrukaren.

Detta förhållande gäller även för den franske lexikologen Matoré. Ett *mot-clé* hos Matoré är ett ord som betecknar känslor och idéer, vilka kommunikationsdeltagarna själva betraktar som uttryck för sina ideal, en "unité lexicologique exprimant une société [...] un être, un sentiment, une idée, vivants dans la mesure même où la société reconnaît en eux son idéal" (Matoré 1953:68). Nyckelorden bestäms således utifrån den roll som de spelar för kommunikationsdeltagarna. Exempelvis analyserar han skillnaden i uppfattningen av begreppen *habile homme*, *honnête homme* och *homme de bien* under Corneilles resp. Molières epoker.

Senare kan man konstatera en förskjutning från ett användarperspektiv till ett iakttagarperspektiv. Stephen Ullmann (1962) är den förste som ser orden ur iakttagarens synvinkel; de blir därmed snarare ett verktyg i ett hermeneutiskt förfarande. Ullmann använder till skillnad mot Firth begreppet *key words* och här märks för första gången i diskussionen en metaforisk koppling till komponenten *nyckel-*. Orden bidrar till att "läsa upp" något för iakttagaren, så att det blir möjligt att tolka en viss kommunikationsprocess, en viss kultur eller en viss epok.

Denna tankegång tas upp av Wolfgang Schmidt-Hidding (1963:21) i inledningen till den stora ordstudien *Europäische Schlüsselwörter* som utgår från tidigare teorier om att nyckelorden utgör ett slags nav i kommunikationsprocessen och kan vara en nyckel till epoker, idéer

eller enskilt tänkande: "Schlüsselwörter dagegen schließen für uns eine bestimmte Lebenseinstellung der Sprachgemeinschaft auf; sie spiegeln Phasen der Geschichte wider."

Dessa ord är ofta frekventa, men man kan endast tala om en relativ frekvens, eftersom hjälpverb, funktionsord etc. annars skulle klassificeras som nyckelord. Den höga frekvensen gäller dessutom bara inom det analyserade området. Detta är kopplat till ett av begreppets viktigaste kriterier: nyckelorden är kontext- och tidsrelaterade, något som Firth, Matoré och Ullmann betonar (se Liebert 1994:6–18). Ett nyckelbegrepp under upplysningen kan ha förlorat sin centrala status några år senare under romantiken. Det kan också ha olika innebörd för olika språkbrukare, dvs ett ord kan ha en nyckelfunktion för en viss grupp men är helt oviktigt för andra vid samma tidpunkt. Det gäller att skilja mellan *the speaker's meaning* och *the word's meaning* (Schmidt-Hidding, 1963:23). Detta gäller också den affektiva komponent som hos nyckelorden är starkare än hos andra ord. Beroende på kommunikationsdeltagarna och tidskontexten kan de ha antingen positiv eller negativ laddning. Detta gäller naturligtvis också för andra lexikaliska enheter, men Firth, Matoré och Ullmann pekar på en starkare dynamik hos nyckelorden, som gör att de har en snabbare konnotativ förändring än övriga ord.

Liebert (1994:4) ställer upp en definition utifrån ovan anförda teoretiker:

Ein Schlüsselwort ist ein lexikalisch-ausdrucksseitiger Fixpunkt, in einem thematisch und / oder zeitlich abgeschlossenen Kommunikationsprozeß, dessen Bedeutung im Verlauf dieses Prozesses von den Kommunikationsbeteiligten ständig verhandelt wird. Dieser sprachliche Ausdruck wird kontextualisiert hinsichtlich bestimmter Bezugspunkte der Kommunikationsbeteiligten. Dabei erfährt der sprachliche Ausdruck eine im Verhältnis zu anderen Wörtern starke Dynamik der Konnotationsveränderung (Werte, Gefühle u.a.).

Definitionen kan kompletteras ytterligare med den höga frekvensen och iakttagarperspektivet, varigenom vi får följande kriterier. Nyckelorden är

- centrala i den meningen att de står i fokus för kommunikationsprocessen eller är en nyckel till en epoks, grupps eller individs tankar,
- bundna till en viss kontext och en viss tidsperiod,
- har en relativt sett hög frekvens,
- har en affektiv komponent,

- uppvisar en starkare dynamik, särskilt i fråga om konnotationer, än andra lexikaliska enheter.

Huruvida Lieberts definition fungerar i metodiskt avseende vid urvalet av nyckelord är mycket tveksamt. Problemet är förmodligen att de tongivande i begreppsbildningen med undantag av Schmidt-Hidding endast ägnat sig åt teoretiska framställningar och inte prövat definitionen i praktiken. Visserligen åberopar sig utgivarna till den omfattande undersökningen av språkbruket i samband med murens fall och Tysklands återförening (Herberg, Steffens & Tellenback 1997) på Lieberts definition, när de anger de viktigaste kriterierna för urvalet: "inhaltliche Relevanz, Typizität und Vorkommenshäufigkeit lexikalischer Einheiten in bezug auf den untersuchten Kommunikationsbereich" (a.a., 3). En närmare beskrivning av urvalsförfarandet ges emellertid inte.

De uppställda kriterierna för slagord och nyckelord har det gemensamt att de visserligen är klart definierade, men eftersom de till största delen är kvalitativa och återfinns på en pragmatisk nivå, är de svåra att tillämpa empiriskt. De torde fungera bäst som deskriptiva kännetecken vid ett redan träffat urval.

3.3 En alternativ modell: metodiskt tillämpbara kriterier

En betydligt mer hanterlig definition utgör enligt min åsikt de kriterier som ställts upp av en forskargrupp i Düsseldorf, vilken under Georg Stötzels ledning publicerat ett stort antal uppsatser och böcker inom området politisk semantik (se exempelvis Stötzel 1995, Böke 1996a, Böke 1996b). De arbetar i den språkanalytiska tradition som den tyske språkhistorikern Peter von Polenz initierat, nämligen att språkhistoria måste skrivas med hänsynstagande till samhällshistoria. Konceptet man utvecklar i publikationen *Kontroverse Begriffe* rymmer inte bara utvecklingen av språk och språkbruk utan även kommunikationshistoria och andra viktiga historiska faktorer. Hypotesen är att inställningen hos olika grupper i samhället kommer till uttryck genom språkbruket. De kontroversiella begrepp som är föremål för dessa omfattande studier är så kallade nyckelord i den politiska och sociala historien.

Düsseldorfgruppen anknyter såväl till slagords- som till nyckelordsforskningen och det bör påpekas att det som nu följer gäller båda begreppen om inget annat sägs. I *Politische Leitvokabeln der*

Adenauer-Ära (Böke 1996a) deklarerar att man avstår från termen *politisches Schlagwort*, eftersom det används nedsättande i vardagsspråket. Däremot gör man ingen skillnad mellan begreppen *Schlüsselwort* och *Leitvokabel*. Vid tillämpningen av dessa termer åberopar man sig på tidigare slagords- och nyckelordsforskning (t. ex. Dieckmann 1969). Man arbetar således inom den befintliga traditionen inom politisk semantik men tillför ytterligare en dimension.¹³

De centrala och kontroversiella begrepp som undersöks och diskuteras av Düsseldorfgruppen utmärks av följande egenskaper:

- Ofta rör det sig om neologismer eller nya betydelser: Nyckelbegreppen är ofta nya i språkbruket eller används med en annan betydelse resp. förändrat konnotationsvärde. Många gånger kommer nyorden från fackspråket och har hittills varit okända i allmänspråket. Inlåning från ett främmande språk är också vanligt och här bör man särskilt beakta betydelselån. Ibland kan de nya begreppen vara produkter av en ordstrid mellan olika läger, där ett begrepps innehåll eller en beteckning till slut segrat (se nedan om den semantiska kampen).
- När det gäller nyckel- och slagord kan man ofta konstatera konkurrerande användning av ett uttryck. Detta är en så kallad semantisk kamp. Konkurrerande språkbruk kan yttra sig på två sätt: för det första i form av konkurrens med varandra skiftande användningsätt eller tolkning av ett uttryck, för det andra i form av konkurrerande ordformer (för exempel se nedan).
- När explicita diskussioner om ordens betydelse eller användning förekommer, kallar man det språktematisering, eller språkreflexivitet. I de flesta fall presenterar man det egna språket som adekvat och motståndarnas språk som felaktigt. Ofta handlar det om försök att normera språket. Hit räknas också distanseringsmarkörer, t.ex. användning av citattecken eller tillägget "så kallad". Antingen innebär bruket av dessa kritik mot dem som använder dessa ord eller också vill man därmed signalera att ordet är nytt eller utgör en fackterm, som än så länge inte är känd för alla.
- Ofta förekommande ad-hoc-komposita kan vara ett tecken på att ett ord har slag- eller nyckelordsstatus. Intressant nog nämner redan Ladendorf slagordens förmåga att reproduceras i nya samman-

¹³ Inom begreppsforskningen används *Leitvokabel* oftast om positiva, allmänt accepterade företeelser. Böke et al. (1996:33) är därför kontroversiella, när de menar att så inte behöver (ska) vara fallet. Många ord blir *Leitvokabeln* just för att det är omstridda, det kan vara en utmärkande egenskap.

sättningar eller avledningar. Ett exempel på detta är förleden *Bildung*- som ofta förekommer i komposita under efterkrigstiden i Västtyskland (Stötzel 1995:207 ff.)

Dessa kriterier har en stor fördel gentemot de tidigare nämnda, nämligen att de är metodiskt tillämpbara. Framför allt ”språktematiseringen” är ett utmärkt kännetecken vid urvalet av slag- och nyckelord. Naturligtvis blir valet trots allt subjektivt, men det är viktigt att metodiskt kunna motivera tillvägagångssättet, vilket här blir möjligt. Düsseldorfgruppen har applicerat detta nyckelordskoncept i flera undersökningar. Det är således förankrat även i praktiken.

Den kritik som riktats mot metoden (se t.ex. Wimmer 1996:408ff.) är att man snarare fokuserar på att rekonstruera politiska diskurser med hjälp av språket än att noggrant granska nyckelbegreppen diakront och synkront. Språkliga fenomen betraktas som indikatorer på politisk utveckling snarare än att olika politiska diskurser ses som indicier på språkliga förändringar. Begreppssemantik i vid mening intresserar inte Düsseldorf-forskarna. Även Liebert (1994:24f.) efterlyser det lingvistiska perspektivet, när det gäller det teoretiska konceptet nyckelord.

3.4 Särskiljande kriterier för nyckelord/slagord

Många försök har gjorts när det gäller avgränsningen mellan nyckelord och slagord. Liebert (1994:4) definierar slagord som ”Wörter, mit denen eine Auseinandersetzung geführt wird” och nyckelord som ”Wörter, um die sich die Auseinandersetzung dreht”. Böke et al (1996a:32) menar att denna avgränsning visat sig vara svår att upprätthålla i praktiken. Slagorden stämmer ibland in på nyckelordsdefinitionen och tvärtom. Flera forskare ser *Schlüsselwort* eller *Leitwort* som överordnad term till *slagord* (se nedan om *Leitwort*).

Man kan konstatera att slagord och nyckelord har en uppsättning gemensamma egenskaper. De är exempelvis bundna till en viss kontext och tidsperiod, de uppvisar en starkare konnotationsförändring än andra lexikaliska enheter och de har en affektiv komponent. På samma sätt kan man slå fast några kännetecken som skiljer dem åt. Nyckelorden saknar slagordens appellerande och persuasiva funktion. De förra är inte på samma sätt som slagorden ett verktyg att förmedla ett program utan är snarare en hjälp, en nyckel till ett visst tänkande. På så sätt är slagorden mer användarorienterade, medan nyckelord i

tillämpningen tenderar att ha ett iakttagarperspektiv. En annan skillnad är att slagorden åstadkommer grupptillhörighet. De har en solidaritetsskapande effekt som nyckelorden inte förfogar över. Slagorden är per definition en del av det offentliga språkbruket. Detta kan gälla också för nyckelorden, men dessa rymms också i andra diskurser som exempelvis den litterära eller filosofiska. Slutligen kan man konstatera att trots alla bemödanden att göra *slagord* till en värdeneutral term, är den negativt konnoterad, vilket inte gäller för *nyckelord* (se nedan).

3.5 Andra termer

I slagords- och nyckelordsforskningen figurerar förutom de två huvudtermerna flera andra termer, vilka används mer eller mindre reflekterat. Man kan konstatera att förvirringen runt begreppsbildningen här är betydligt större än vid nyckelord och slagord, där man trots allt har uppnått en viss konsensus samt kunnat ena sig om en uppsättning utmärkande egenskaper, vilket betyder att man enligt min mening här kan tala om lexikologiska termer. Detta är långt ifrån fallet när det gäller de subkategorier som ska diskuteras i det följande.

3.5.1 *Slogan, Losung, Parole*¹⁴

Schlüsselwort och *Schlagwort* låter sig med hjälp av formella kriterier relativt enkelt avgränsas gentemot *Slogan, Losung* och *Parole*. De förra utgörs av ord (även komposita) eller semantiskt sammanhållna ordgrupper som t.ex. kollokationer (exempelvis *Umweltschutz, anti-autoritäre Erziehung*), de senare består av fullständiga eller elliptiska satser (t.ex. *Freiheit statt Sozialismus*).¹⁵

Intressant nog finns det även ett pragmatiskt kriterium som skiljer en paroll från ett slagord. En viktig egenskap hos de senare är att de kan användas av olika grupper och därmed förses med olika slags

¹⁴ *Parole* och *Losung* är i princip synonyma och kan jämföras med det svenska *paroll*. Dock synes *Losung* ha en betydligt högre frekvens än *Parole*. Liksom i svenskan används *Slogan* snarare i samband med reklamspråk, men det förekommer även i politiskt språkbruk.

¹⁵ Man kan tänka sig att syntagmatiska och paradigmatiska relationer också bidrar till att ett ord blir nyckelbegrepp, t.ex. om ett ord ofta uppträder i sällskap med ett värdeladdat ord eller om det har synonymer resp. antonymer med nyckelfunktion. Detta diskuteras inte i här anförd litteratur men är enligt min mening ett nog så intressant kriterium.

innehåll och konnotationer. Detta gäller inte för parollerna som oftast bara används av ett läger. Dessa förekommer inte heller lika ofta på metaspråklig nivå som slagord och nyckelord.¹⁶

3.5.2 *Leitwort, Fahnenwort, Stigmawort, Feindwort, Hochwertwort, perennierendes Schlagwort*

Om det råder enighet om, hur man avgränsar *Schlagwort* och *Schlüsselwort* mot *Slogan*, *Parole* och *Slogan*, är diskussionen kring övriga begrepp desto mer disparat. Innan jag går in på subkategorierna vill jag kommentera uttrycket *Leitwort* och dess synonym *Leitvokabel*.

Leitwort tycks vara det mest allmänna begreppet och används ofta i parafraaser av de andra uttrycken. *Duden Universalwörterbuch* anger som förklaring till *Losung*: ”**Leitwort**, Parole, Wahlspruch, nach dem man sich richten will” (min markering). I volymen *Politische Leitvokabeln der Adenauer-Ära* använder utgivarna Karin Böke, Frank Liedke och Martin Wengeler termen synonymt med (*politische*) *Schlüsselwörter*, varvid man avser sådana uttryck eller uttryckskomplex som

[...] uns den Zugang zur politischen Problem- und Bewußtseinsgeschichte einer Sprachgemeinschaft eröffnen, wie sie sich innerhalb der ausgewählten Diskursbereiche präsentiert. Dabei sind auch Wörter und Fügungen gemeint, die von der untersuchten Kommunikationsgemeinschaft selbst als ”bedeutsam” erachtet wurden. (Böke 1996a:33)

Begreppet *Schlagwort* undviks på grund av dess negativa laddning i allmänspråket.

Dieckmann föreslår *Leitwort* som term för positivt konnoterade slagord; de negativt laddade kallar han *Reizwörter*. Även hos Strauß et al (*Brisante Wörter*) förekommer termen, men här avser *Leitwörter* slagord med konstant positiv konnotation.

Den här begreppsförvirringen är olycklig och bygger enligt min mening på att trots en strävan hos författarna att upphöja *Schlagwort* till en neutral term spelar dess negativa prägel i vardagsspråket ständigt en viktig roll (se ovan). Därför blir det viktigt att skapa en

¹⁶ Däremot är det naturligtvis så att tillämpning av paroll resp. slagord går in i varandra. Exemplet *Freiheit statt Sozialismus* är per definition en paroll. Den består dock av två slagord, varav det ena (*Sozialismus*) här stigmatiseras och får en pejorativ klang genom det permanent positiva värdet hos ordet *Freiheit* och implikationen att det ena utesluter det andra.

positiv pendang till slagordsbegreppet, vilken kan benämnas på olika sätt. Böke et al. är därmed tämligen kontroversiella, när de slår fast att de uttryck (*Leitwörter*) som står i centrum för deras undersökning konstituerar eller transporterar en "Leitbild", vilken inte nödvändigtvis måste vara accepterad utan som tvärtom kan vara mycket omstridd.

På grund av slagordets polysema karaktär, dess appellativa dikotomi "för" eller "mot" samt dess solidariseringseffekt, har forskningen försökt skapa ett antal undertermer. Litteraturen ställer upp olika motsatspar: *Fahnenwort/Kampfwort* (Ladendorf), *Leitwort/Reizwort* (Dieckmann), *affirmatives/polemische Schlagwort* (Kaempfert), *Fahnenwort/Stigmawort* (Herrmanns), *Fahnenwort/Feindwort* (Strauß/Harras). Man kan alltså konstatera att *Fahnenwort* tycks ha etablerat sig i betydelsen som positivt laddat slagord, medan de negativa innehållen får skiftande benämningar, där dock *Stigmawort* numer verkar vara den mest frekventa beteckningen.

Emellertid innebär dessa etiketter mer än en uppdelning i ett affirmativt resp. pejorativt värde. Herrmanns (1994:16) definierar *Fahnenwörter* som "positive, (affirmative) Schlagwörter, die zugleich auch als Erkennungszeichen von Parteiungen fungieren und fungieren sollen". Orden ska således fungera som identifikationsmarkörer för olika grupper. Användningen av ett *Fahnenwort* (med den tydliga intentionen att ordet är ett sådant) avslöjar, vilken grupp, vilket parti eller läger man tillhör. Orden ska verka som en fana, vilken man håller framför sig och kan samlas bakom. Samtidigt pekar ordbildningen också på ordets laddning: ett *Fahnenwort* kan för motståndaren verka som ett rött skynke. Exempel på *Fahnenwörter*, hämtade från Herrmanns och Strauß/Harras är: *antisexistisch, soziale Marktwirtschaft, Lebensqualität, Patriotismus, antiautoritäre Erziehung*.

Uttrycket *Stigmawort* myntades av Herrmanns (1982:92) just som en negativ motpol till *Fahnenwort*. Dessa ska på samma sätt som *Fahnenwörter* på ett (över)tydligt sätt åskådliggöra en ståndpunkt med den skillnaden att det här är motståndarlagrets mål och värderingar som presenteras på ett negativt, nedvärderande sätt. Orden stigmatiseras därmed genom den specifika användningen. Hos Strauß/Harras kallas de *Feindwörter* men innebörd och funktion är densamma. Exempel är *Chauvinismus, Demagoge, Autonome, subversiv, totalitär, Revanschismus*.¹⁷

¹⁷ I en artikel om språket i den politiska debatten under valrörelsen 1998 använder Sven-Göran Malmgren (1999:15) termen *signalord* för att beskriva de "mer eller mindre positivt laddade ord, som gör att väljarna känner igen partiet och helst känner sig attraherade av det." Malmgren tillämpar även termen för de negativa ord som av

Tyvärr komplicerar Hermanns (1994:19ff) begreppsbildningen ytterligare genom att mena, att *Fahnenwort* och *Stigmawort* inte är varandras motsatser funktionellt sett, eftersom deras användning har visat att endast det första markerar gruppstillhörighet, medan det senare kan användas av i princip alla språkbrukare för att kompromettera en viss grupp eller helt enkelt för att fördöma ett fenomen. Därför menar Hermanns att man skulle behöva ytterligare en term som motsatsord till *Stigmawort*, dvs. ett positivt slagord som inte markerar parti- eller gruppstillhörighet, ett slags överbegrepp till *Fahnenwort*. Han föreslår tills vidare *Affirmationswort*.

Ett viktigt kriterium för slagorden är deras aktualitet och relativt korta livslängd. Dock finns det ett antal ord som verkar hänga med genom historien med ständig slagordsstatus (se ovan). Härmed avses ord som *demokrati*, *rättvisa*, *frihet*, *hälsa*, *välfärd* etc. Också för dessa uttryck har slagordsforskningen sökt finna en term. (1994:18) talar om *Hochwertwörter*¹⁸, medan Kaempfert (1990:1202) kallar dem *perennierende Schlagwörter*.

Detta breda spektrum av subklassificerande termer samt det faktum att termen *Schlagwort* självt är både polysem och i många sammanhang uppfattas som pejorativ är naturligtvis problematiskt. Hermanns (1994:20f) ifrågasätter om termen *Schlagwort* har någon framtid inom ordforskning i allmänhet och politisk semantik i synnerhet. Böke et al väljer att använda sig av *Schlüsselbegriffe*, *Leitvokabeln*, *Kontroverse Begriffe* men lutar sig samtidigt mot slagordsteorin. Förmodligen är det ett klokt val. I uppslagsverket *Brisante Wörter von Agitation bis Zeitgeist* försöker man sig på en framställning med hjälp av ovan nämnda subkategorier. Det blir mycket förvirrande och som läsare frågar man sig ideligen: Varför är det här ett *gesellschaftspolitisches Schlagwort* och inte ett *Feindwort*? Varför är det här ett *Fahnenwort* och inte ett *positiv wertendes Schlagwort*?¹⁹ Definitioner av begreppen diskuteras i teorikapitlet men verkar inte ha haft genomslag i den empiriska delen.

Av de teoretiska diskussioner och de praktiska arbeten som finns att tillgå på området, kan man enligt min mening dra följande slutsats:

varje parti används om konkurrentpartierna. Sålunda motsvarar termen både *Fahnenwort* och *Stigmawort*.

¹⁸ Han bildar även subkategorin *Unwertwort*, ett slags slagord med konstant negativ konnotation. Han exemplifierar med *Kommunismus*, *Bolschewismus* (1994, 18f).

¹⁹ *Brisante Wörter* är uppdelad i tre delar, I Politik und Ideologie, II Umwelt och III Kultur. Man kan intressant nog konstatera att samtliga *Schlag-*, *Fahnen-* och *Feindwörter* återfinns i ordbokens första del. Jag lyckades hitta ett enda ord i den tredje delen som var markerat som Mode- und Schlagwort, nämligen *Postmoderne*.

Antingen avstår man i likhet med Düsseldorf-gruppen helt från slagordsbegreppet (se ovan) eller också tillämpar man slagord som enda term, dock med attributiva tillägg av typen *polemiskt slagord*, *negativt laddat slagord inom miljörelsen* etc. Den subklassificering som råder nu är alltför yvig för att kunna fungera i praktiken.

3.6 Kamp om betydelse och benämning²⁰

Slagordens egenskap att kunna ha en positiv laddning för vissa och en negativ konnotation för andra är viktig och manifesteras som vi sett ovan i diskussionen av termer som *Fahnenwort* och *Stigmawort*. Slagorden är till sin karaktär polysema – det är en styrka hos dem och gör dem användbara – och detta kan ta sig olika uttryck.

Språkbrukets heterogenitet i den offentliga diskursen är en förutsättning för konkurrerande språk. Konkurrensen om uttryck, begrepp och konnotation hos ett ord kan leda till en *semantisk kamp*.²¹ Detta kan vara en ”förtäckt” strid i form av okommenterat heterogent språkbruk eller en ”öppen” konfrontation, i det att språkbruket tematiseras, t.ex. genom kommentarer, definitioner eller anföringstecken.

Den semantiska kampen kan yttra sig på två sätt. För det första kan den ses ur ett semasiologiskt perspektiv i form av skiftande betydelser eller tolkningar av ett uttryck (som till exempel vid begreppet *demokrati*). För det andra kan den betraktas ur ett onomasiologiskt perspektiv i form av konkurrerande uttryck (Berlinmuren kallades t.ex. *antifaschistischer Schutzwall* i öst och *Berliner Mauer* i väst).

Det första fenomenet kallas *betydelsekonkurrens* (*Bedeutungskonkurrenz*) och här är det fråga om kampen om den ”riktiga” betydelsen. Eftersom det ofta handlar om en programmatisk tillämpning av orden med funktionen att åskådliggöra synpunkter hos partier/grupper med olika ideologisk hemvist, existerar också termen *ideologisk polysemi* inom politisk semantik.²² Man skiljer mellan två olika former av betydelsekonkurrens, dels en deskriptiv sådan, dvs. att man helt enkelt fyller ett uttryck med olika innehåll. Ofta handlar det om att lägga beslag på positivt laddade politiska ord med tradition, såsom *frihet*, *solidaritet*, *medbestämmande* etc. och göra dem till ”sina”. Dessutom

²⁰ Jag stödjer mig här på Böke (1990) och Liedke (1991).

²¹ Termen *semantischer Kampf/Streit* härstammar enligt Böke (1996a) från Rudi Keller (1977:24).

²² Uttrycket *Ideologische Polysemie* myntades av Dieckmann (1975), medan uttrycket *Bedeutungskonkurrenz* lanserades av Klein (1989).

förekommer en deontisk betydelsekonkurrens, dvs. att en grupp värderar och beskriver ett ord positivt, medan ett annat läger betraktar samma ord negativt. Man presenterar sig själv med hjälp av positiva *Fahnenwörter* och motståndaren framställs med negativa *Stigmawörter*. Ett exempel ur den tyska debatten är *emanzipiert* som från början var ett *Fahnenwort* och fortfarande kan gälla som uppskattande benämning som självbeteckning, men med tiden har begreppet alltmer stigmatiserats och verkar nästan alltid pejorativt, när det används för att beskriva andra. Intressant nog finns också den stigmatiserande avledningen *Emanze*, som aldrig haft positiv konnotation.

Enligt min mening är det problematiskt att skilja mellan deskriptiv och deontisk betydelsekonkurrens. I nästan alla fall torde det röra sig om en blandning. Om vi tar ett av de mest kända exemplen på deontisk mångtydighet enligt Klein (1991:63), nämligen *Sozialismus*, existerar (minst) två deskriptiva betydelsevarianter. Den ena relaterar till det marxistiskt-leninistiska begreppet och den andra avser det socialdemokratiska begreppet (i partiprogrammet kallat *demokratischer Sozialismus*). Här har den negativt deontiska aspekten i den marxist-leninistiska realsocialismen av motståndaren så gott som alltid överförts på västtysk socialdemokrati och den deskriptiva differensen upphört att existera.

Konkurrerande språkbruk på uttryckssidan kallas *beteckningskonkurrens* (*Bezeichnungskonkurrenz*). Här handlar det – som exemplet ovan med Berlinmuren visar – om att med hjälp av uttryckssidan ta ställning gentemot referensobjektet. Ett annat exempel (hämtat ur Klein 1991:56) är de två konkurrerande beteckningarna som uppstod i den offentliga diskussionen kring vad som skulle ske med de två tyska staterna efter DDR:s sammanbrott. Anhängarna till en återförening sade *Beitritt (der DDR zur Bundesrepublik)*, medan motståndarna använde uttrycket *Anschluss (der DDR zur Bundesrepublik)*. Det sistnämnda är naturligtvis ett *Stigmawort* sedan förspelet till andra världskriget (införlivandet av Österrike i Tredje Riket).

Betydelse- och beteckningskonkurrensen är inte bara en del i den semantiska kampen utan även i ett förfarande som benämns med ytterligare en krigsmetafor: *ockupation av begreppen* (*Begriffe besetzen*).²³ I bilden ryms det starka makt- och kampvärde som språket tilldelas inom den offentliga diskursen. Olika partier, grupper eller individer

²³ Uttrycket *Begriffe besetzen* dyker upp i det politiska språket 1973, när CDU:s dåvarande generalsekreterare Biedenkopf använde det i sitt tal på partikongressen. Naturligtvis ligger det inte några språkanalytiska eller lingvistiska ansatser bakom användningen av Biedenkopfs metafor. För reflektioner över den lingvistiska termen, se samlingsvolymen *Begriffe besetzen* (1991), särskilt bidraget från Klein.

lägger beslag på begrepp genom att förse dem med eget innehåll, genom att använda dem frekvent tillsammans med andra positiva ord och genom att stigmatisera motståndarsidans vokabulär.

4. Avslutning

Politisk semantik har intagit en viktig position inom germanistisk lingvistik under 1990-talet, och dess betydelse torde knappast avta under de närmaste åren med tanke på de språkliga spår som det senaste decenniets politiska händelser har efterlämnat. Begreppsdiskussionen om den politiska semantikens termer är i högsta grad aktuell. Det är också önskvärt att den fortsätter, eftersom det fortfarande råder delade meningar om definition och tillämpning. Flera publikationer inom slag- och nyckelordsforskningen ger emellertid prov på ett gångbart metodiskt förfarande som borde kunna väcka intresse även utanför språkvetenskapen. Nyckelordskonceptet används redan inom forskningsområdet "cultural studies", där tolkning och förståelse av olika kulturer genereras ur ett interdisciplinärt perspektiv och man lägger stor vikt på språklig analys.

Trots att forskningsområdet politisk semantik hittills inte etablerats inom svensk nordistik eller lingvistik i samma utsträckning som i Tyskland, föreligger också i Sverige ett antal liknade undersökningar av det offentliga språkbruket. Här kan nämnas Sven-Göran Malmgrens undersökningar om övertalande ord i riksdagspartiernas språk (1989) och om språket i valrörelsen 1998 (1999), där han bl. a. pekar på de olika partiernas speciella signalord (se även ovan).²⁴ Någon utarbetad begreppsapparat tycks emellertid inte finnas och det skulle vara intressant att inom en snar framtid få ta del av en sådan forskning som tillämpar den terminologi som här diskuterats.

²⁴ Jfr. dessutom Lorentzon (1998), Fredriksson (1982), Svensson (1993), Boreus (1994). Den sistnämnda behandlar bl.a. kampen om orden ur ett statsvetenskapligt perspektiv.

Litteratur

- Berning, Cornelia 1964. *Vom "Abstammungsnachweis" zum "Zuchtwart"*. *Vokabular des Nationalsozialismus*. Berlin.
- Boréus, Kristina 1994. *Högervåg. Nyliberalism och kampen om språket i svensk offentlig debatt 1969–89*. Stockholm.
- Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (utg.) 1972ff. *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart.
- Brylla, Charlotta 1999. Begreppet nyckelord i den lingvistiska traditionen. I: Kusmenko, Jurij & Lange, Sven (utg.) *Nordiska språk – synkront och diakront*. (Kleine Schriften des Nordeuropa-Instituts 17.) Berlin. S. 52–58.
- Busse, Dietrich & Wolfgang Teubert 1994. Ist Diskurs ein sprachwissenschaftliches Objekt? Zur Methodenfrage der historischen Semantik. I: Busse, Dietrich, Hermanns, Fritz & Teubert, Wolfgang (utg.) *Begriffsgeschichte und Diskursgeschichte. Methodenfragen und Forschungsergebnisse der historischen Semantik*. Opladen. S. 10–28.
- Böke, Karin, Liedke, Frank & Wengeler, Martin (utg.) 1996a. *Politische Leitvokabeln in der Adenauer-Ära*. Berlin/New York.
- Böke, Karin, Jung, Matthias & Wengeler, Martin (utg.) 1996b. *Öffentlicher Sprachgebrauch: praktische, theoretische und historische Perspektiven: Georg Stötzel zum 60. Geburtstag gewidmet*. Opladen.
- Dieckmann, Walther 1969. *Sprache in der Politik. Einführung in die Pragmatik und Semantik der politischen Sprache*. Heidelberg.
- Diekmannshenke, Hans-Joachim 1994. *Die Schlagwörter der Radikalen der Reformationszeit (1520–1536)*. Frankfurt am Main.
- Firth, John Rupert 1957. *Papers in linguistics 1934–1951*. London.
- Fredriksson, Gunnar 1982. *Det politiska språket*. Sjätte upplagan. Stockholm.
- Freitag, Rainer 1973. *Linguistische Untersuchungen zum Wesen des politischen Schlagworts*. (Phil. Diss.) Leipzig.

- Herberg, Dieter, Steffens, Doris & Tellenbach, Elke (utg.) 1997. *Wörter-Buch. Schlüsselwörter der Wendezeit*. Berlin/New York.
- Hermanns, Fritz 1982. Brisante Wörter. Zur lexikographischen Behandlung parteisprachlicher Wörter und Wendungen in Wörterbüchern der deutschen Gegenwartssprache. I: Wiegand, H. E. (utg.) *Studien zur neuhochdeutschen Lexikographie II* (= Germanistische Linguistiki 3–6/1980) Hildesheim/Zürich/New York. S. 87–102.
- Hermanns, Fritz 1994. *Schlüssel-, Schlag- und Fahnenwörter. Zu Begrifflichkeit und Theorie der lexikalischen "politischen Semantik"*. Heidelberg / Mannheim.
- Ickler, Theodor 1990. Zur Semantik des politischen Schlagwortes (und anderer Wörter). I: *Sprache und Literatur in Wissenschaft und Unterricht* 65. S. 11–26.
- Jay, Martin 1998. *Cultural Semantics. Keywords of our Time*. Massachusetts.
- Kaempfert, Manfred 1990. Das Schlagwörterbuch. I: Hausmann, F. J., Reichmann, O., Wiegand, H. E. & Zgusta, L., *Wörterbuch. Dictionaries. Dictionnaires. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*. Berlin/New York. S. 1199–1206.
- Klein, Josef 1991. Kann man "Begriffe besetzen"? Zur linguistischen Differenzierung einer plakativen Metapher. I: Liedke, Frank, Wengeler, Martin & Böke, Karin (utg.), *Begriffe besetzen. Strategien des Sprachgebrauchs in der Politik*. Opladen. S. 44–69.
- Klemperer, Victor 1947. *LTI. Notizbuch eines Philologen*. Berlin.
- Ladendorf, Otto 1906. *Historisches Schlagwörterbuch. Ein Versuch*. Straßburg/Berlin.
- Liebert, Wolf-Andreas 1994. *Das analytische Konzept "Schlüsselwort" in der linguistischen Tradition*. Heidelberg/Mannheim.
- Liedke, Frank, Wengeler, Martin & Böke, Karin (utg.) 1991. *Begriffe besetzen. Strategien des Sprachgebrauchs in der Politik*. Opladen.
- Lorentzon, Thorwald 1998. *Marx med mervärde möter moderna miljösmål. En studie av emotiva och ideologiska ord i Vänsterpartiets och UngVänsters parti- och principprogram*. (Meddelanden från Institutionen för svenska språket 23). Göteborg.
- Malmgren, Sven-Göran 1989. Om övertalande ord i riksdagspartiernas språk. I: Allén, Sture, Gellerstam, Martin & Malmgren, Sven-Göran, *Orden speglar samhället*. Stockholm. S. 57–78.
- Malmgren, Sven-Göran 1999. Valspråk 98 – om språket i den politiska debatten. I: *Språkvård* 1999:1. S. 7–18.
- Matoré, Georges 1953. *La méthode en lexikologie*. Paris.
- Meyer, Richard M. 1900. *Vierhundert Schlagworte*. Leipzig.

- Schmidt-Hidding, Wolfgang. 1963. Zur Methode wortvergleichender und wortgeschichtlicher Studien. I: Schmidt-Hidding, W., *Europäische Schlüsselwörter. Bd. 1: Humor und Witz*. München. S. 18–33.
- Straßner, Erich 1987. *Ideologie – Sprache – Politik. Grundfragen ihres Zusammenhangs*. Tübingen.
- Strauß, Gerhard, Haß, Ulrike & Harras, Gisela (utg.) 1989. *Brisante Wörter von Agitation bis Zeitgeist. Ein Lexikon zum öffentlichen Sprachgebrauch*. Berlin/New York.
- Stötzel, Georg & Wengeler, Martin (utg.) 1995. *Kontroverse Begriffe. Geschichte des öffentlichen Sprachgebrauchs in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin/New York.
- Svensson, Jan 1993. *Språk och offentlighet*. Lund.
- Ullmann, Stephen 1962. *Semantics. An Introduction to the Science of Meaning*. Oxford.
- Wierzbicka, Anna 1997. *Understanding Cultures through Their Key Words*. New York/Oxford
- Williams, Raymond. 1976. *Keywords*. Fontan.
- Wimmer, Rainer. 1996. Inwiefern sind Schlüsselwörter Indikatoren der Sprachgeschichte? I: Böke, Karin, Jung, Matthias & Wengeler, Martin (utg.), *Öffentlicher Sprachgebrauch: praktische, theoretische und historische Perspektiven: Georg Stötzel zum 60. Geburtstag gewidmet*. Opladen.
- Wülfing, Wulf 1982. *Schlagworte des jungen Deutschlands. Mit einer Einführung in die Schlagwortforschung*. Berlin.

Rapporter från ORDAT
Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000
ISSN 1650-2582

1. Sven-Göran Malmgren. Projektet Det svenska ordförrådets utveckling 1800–2000. Utgångspunkter. December 2000.
2. Sven Lange. Tesaurusen i ordförrådsforskningens tjänst. December 2000.
3. Charlotta Brylla. Ord med laddning. *Nyckelord* och *slagord* som termer i tysk språkvetenskap. December 2000.